

Bližšia košeľa ako kabát? Sociálne siete rodiny a komunity seniorov v slovenských mestách

Ľubica Voľanská – Marcela Káčerová – Juraj Majo

DOI: 10.21104/CL.2021.3.02

*Is Blood Thicker Than Water? Social Networks of Seniors Related
to Families and Communities in Slovak Urban Environment*

Abstract

The quality of social networks influences the quality of life in old age because the absence of them leads to social exclusion and loneliness, which are, according to the literature, the most serious concerns perceived by seniors.

We focused on the social networks of seniors and loneliness in the urban environment. We were interested in how seniors reflect their social networks. Do they place emphasis on family or community networks? The paper was based on a mixed-method with a questionnaire on a sample of 1,026 seniors living in cities in Slovakia in combination with in-depth interviews. In connection to the assumption of the influence of long-term patterns of family structures on intergenerational relationship and relationships with friends, it was found that there is a preference for family networks. Friendship networks are long-lasting, transforming and, unlike kinship networks, do not extend geographically beyond city boundaries.

Key Words

seniors, social networks, loneliness, family, community, city

Acknowledgment

APVV 15-0184 Medzigeneračné sociálne siete v starnúcich mestách, kontinuita a inovácie.

APVV 20-0432 Suburbanizácia: Komunita, identita a každodennosť.

Contact

Mgr. Ľubica Voľanská, PhD., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave, Klemensova 19, 813 64 Bratislava 1, Slovakia; e-mail: lubica.volanska@savba.sk.

Mgr. Marcela Káčerová, PhD.; Mgr. Juraj Majo, PhD., Katedra ekonomickej a sociálnej geografie, demografie a územného rozvoja, Prírodovedecká fakulta UK v Bratislave, Ilkovičova 6, Mlynská dolina, 842 15 Bratislava 4, Slovakia; e-mail: marcela.kacerova@uniba.sk, juraj.majo@uniba.sk.

Jak citovat / How to cite

Voľanská, Ľubica – Káčerová, Marcela – Majo, Juraj. 2021. Bližšia košeľa ako kabát? Sociálne siete rodiny a komunity seniorov v slovenských mestách. *Český lid* 108: 289–321. <https://doi.org/10.21104/CL.2021.3.02>

Vekový faktor nemá v ľudskom živote iba individuálnu, ale aj sociálnu závažnosť: je závažný nielen pre jedinca, ktorý dospieva a starne, ale aj pre spoločnosť, v ktorej ľudský život prebieha ako jeden z individuálnych momentov jej sociálnej totality (Macháček 2003). Najvypuklejší príklad dôležitosti veku vo vzťahu medzi generáciami v spoločnosti v poslednom období predstavuje diskusia o sociálnych sieťach seniorov v súvislosti so šírením COVID-19, ktorý môže mať pre najstaršiu skupinu obyvateľstva fatálne následky. Práve v krajinách, kde sú seniори aktívnejší a viac sa sýtajú s rovesníkmi i mladšími generáciami, sa počet nakazených na jar roku 2020 vyšplhal do veľkých rozmerov (Dowd – Rotondi et al. 2020). V súčasnosti sme však v Európe skôr svedkami fenoménu, že sa vzdialenosť medzi generáciami v najširšom zmysle slova prehľbuje, hoci v kontexte populačného starnutia sa nevyhnutným a potrebným stáva spolupráca medzi generáciami. Práve preto sa medzigeneračnosť, t. j. vzťah medzi generáciami (mladých a starých), stáva významnou, či už z pohľadu celospoločenského, ekonomického, ale aj rodinného a individuálneho. Solidarita je dôležitejšia než kedykoľvek predtým, pretože individualizmus v kontexte druhého demografického prechodu predstavuje v súčasnom populačnom vývoji dominujúci faktor.

Tieto témy sú v akademickom prostredí na Slovensku v zornom poli najmä výskumníkov v oblasti demografie. Pri hľadaní odpovedí na otázky týkajúce sa vzťahov medzi generáciami sa však ukazuje nevyhnutnosť zohľadniť širší kontext v rámci medziodborového výskumu. V procese starnutia industrializovaných spoločností sa totiž diskusia nevedie len o tom, ako sa zvyšuje podiel starších ľudí v nich, ale starnutie sa definuje ako sociálna kategória vo vzťahu spoločnosti k nej. Kvalita života v starobe je ovplyvnená medzi iným aj kvalitou sociálnych sietí, pretože ich absencia vedie k sociálnemu vylúčeniu a osamelosti (Mulkey 1992; Laslett 1996; Káčerová et al. 2019).

V našom výskume sme si položili otázku, ako reflektujú svoje sociálne siete seniiori žijúci vo vybraných slovenských mestách. V súvislosti s predpokladom, že dlhodobé vzorce štruktúry rodiny (Hajnal 1983; Hank 2007; Le Bras 1995; Švecová 1989) štruktúrujú medzigeneračné vzťahy, vzťahy s priateľmi i formy vrstovníckej podpory, nás zaujímalo, či starší ľudia v našom výskume kladú dôraz na rodinu alebo na širšiu komunitu? Kládanie dôrazu na niektorú z možností však automaticky neznamená, že seniiori a seniorky nevyužívajú aj iný typ sociálnych sietí. Zároveň sme si preto kládli otázku, aké typy sietí uprednostňujú pri akých príležitostiach a situáciách. V mestskom prostredí sme v súvislosti s vysokou hustotou zaľudnenia, variáciou životných štýlov, postojov, záujmov očakávali popri kontinuite v medzigeneračnom rodinnom živote vidieka (Rochovská et al. 2014)

aj vyššiu pravdepodobnosť inovatívnych spôsobov uchopenia a práce s praktickými dôsledkami osamelosti, či už v podobe neformálnych väzieb medzi susedmi, známymi (čo, samozrejme, nepredstavuje špecifikum mestského prostredia, ale v mestskom prostredí nadobúda iný charakter), kolegami, alebo náhodnými stretnutiami vo frekventovanom verejnom priestore. Predpokladali sme, že mesto má veľký potenciál osamelosť v každodennom živote seniorov redukovať.

Seniori a sociálne siete – východiská

Vo verejnom diskurze na Slovensku sa populačné starnutie často vníma pesimisticky, ako významná ekonomická a sociálna hrozba budúceho vývoja. Spájajú sa s ňou predpokladané problémy ekonomického vývoja (starnúca pracovná sila), zdravotnej starostlivosti a najmä finančnej udržateľnosti dôchodkového systému. Všeobecne sa však často zabúda na individuálne prežívanie starnutia a jeho súvislosť s existenciou či absenciou sociálnych sietí. Postupná zmena zapojenia sa do ekonomickej činnosti, strata niektorých sociálnych rolí, vzťahov a sietí, ale aj fyzických síl predstavujú v živote každého človeka významné prechody, ktoré výrazne modifikujú kvalitu života jednotlivcov (Ekerdt 1986; Katz 2000; Vofanská 2016, 2018; Záhorcová et al. 2021). A tak, ak aj odhliadneme od v súčasnosti kritizovaného imperatívu aktívneho starnutia (Hasmanová – Marhánková 2011; Katz 2000; Lamb 2017; Stückler 2017; Dyk – Lessenich 2009), „kvalitné starnutie je založené na permanentnom prelínaní vzdelania, práce a záujmových aktivít“ (Muffels 1998). Dlhodobé štúdie konceptu kvality života preto kladú dôraz nielen na to, ako k životu pridať roky, ale aj na to, ako k rokom pridať život.

Determinantmi kvality života starého človeka sú teda okrem zdravia (Payne 2005) najmä sociálne vzťahy. Sociálne siete sú súborom medziludských väzieb, ktoré si ľudia všetkých vekových skupín udržiavajú v rôznych kontextoch (Wenger 1996). V prípade starších ľudí tomu nie je inak. Taliansky epidemiológ de Belvis tvrdí, že

„sociálne siete sú definované ako stabilné, ale vyvíjajúce sa štruktúry vzťahov, ktoré tvoria členovia rodiny, priatelia a známi, pracovné a študijné vzťahy a prepojenia, ktoré sa odvíjajú od každej individuálnej účasti vo formálnych a neformálnych organizáciách. V každej sociálnej sieti sú uzly prepojené vzťahmi reciprocity. Sociálna rola ľudí začlenených do sociálnych sietí je takto posilňovaná a pravdepodobne budú mať nižšiu úmrtnosť na kardiovaskulárne choroby, nehody, samovraždy a všetky ostatné príčiny“ (de Belvis et al. 2008: 785).

Peter Bath a Alison Gardiner (2005) tiež potvrdzujú, že sociálna angažovanosť je spojená so zlepšenými zdravotnými výsledkami u starších ľudí. V ich výskumoch starší ľudia s vyššou sociálnou angažovanosťou s menšou pravdepodobnosťou využívali zdravotnícke služby a služby sociálnej starostlivosti a užívali lieky. K podobným výsledkom dospeli Marcela Káčerová a Jana Ondačková v slovenskom prostredí (Káčerová – Ondačková 2020), seniori a seniorky bez zdravotných obmedzení sa môžu vo väčšej miere zúčastňovať na hospodárskych a sociálnych činnostiach (vrátane nezávislej dopravy, organizácie, štúdiá na univerzitách tretieho veku) a zapájať sa do výchovy svojich vnúcat.

Podľa sociologičky Bianci Suanet (Suanet et al. 2017: 3) majú aj sociálne siete seniorov svoju *štruktúru a funkciu*. Štruktúra odráža napr. veľkosť sietí, blízkosť a frekvenciu styku a funkcia je založená na spoločenskej podpore a neformálnej pomoci medzi členmi. Autorka tiež uvádza, že v staršom veku sa sociálne siete formujú okolo dvoch ohnísk – jedno predstavujú siete zamerané na rodinu, ktoré sú viac intímne, menej štruktúrované a diverzifikované, a druhé predstavujú siete zamerané na okruh priateľov (resp. širšiu komunitu) s vyššou mierou interakcie s nepríbuzenskými sieťami, participáciu na živote komunity a s nižšou mierou zapojenia členov rodiny.

Rodina je prvým miestom budovania medzigeneračného communia (Podmanická – Podmanický 2010: 34) a zastáva úlohu zásadného socializačného faktora (Keller 2004: 76). Súčasná perspektíva populačného vývoja európskej populácie indikuje rast generácie starých rodičov i prastarých rodičov a populačne málopočetné generácie detí. Rodičia a deti spolu žijú päť až šesť dekád, pričom sociológovia Gunhild O. Hagestad a Peter Uhlenberg (2007) uvádzajú, že väčšina dospelých vo veku 50–59 rokov v industrializovaných krajinách má aspoň jedného žijúceho rodiča vo vysokom veku. V skutočnosti obe strany trávajú viac rokov spoločne ako dospelí, než ako rodičia vychovávajúci deti (Hrozenská 2013). Dochádza k tzv. vertikalizácii rodinnej štruktúry, pričom táto znamená generačnú postupnosť rodiny, ktorá sa môže skladať až zo štyroch generácií (Grundy – Henretta 2006). Rakúsky sociálny historik Michael Mitterauer (1997) už dávnejšie na opis stavu použil výraz „rodina fazuľovej stonky“ („Bohnenstangenfamilie“). Na myslí má situáciu, ktorej nárast pozorujeme v európskych krajinách najmä od konca 20. storočia: niekoľko generácií žije v určitej domácnosti v určitom období s minimálnym počtom osôb z každej generácie. A hoci demografické výskumy v tejto oblasti stále nie sú postačujúce, opísaný vývoj naznačuje stúpajúcu dôležitosť sociálnych sietí a podporných štruktúr v seniorskom veku v budúcnosti, ktoré sa vytvárajú z nerodinných príslušníkov.

Význam oboch typov sietí sa prejavuje na individuálnej úrovni – v niektorých prípadoch prevažuje zameranie na rodinnú sféru, niekde sú tieto

vzťahy vychýlené smerom k rozvoju nepríbuzenských vzťahov a interakcií, alebo sú oba typy sociálnych sietí v rovnováhe. Okrem individuálnej roviny je však dôležité uvažovať aj o vplyve kultúrneho a historického pozadia na preferenciu druhu sociálnych sietí. V kvalite života starnúcich obyvateľov tak zohrávajú zásadnú úlohu aj už spomínané modely dlhodobej rodinnej štruktúry,¹ modely priateľstva a vzájomnej podpory: štruktúrujú medzigeneračné vzťahy, životné usporiadanie a sociálne siete starších ľudí v rôznych zemepisných oblastiach Európy.

Výskum Marcely Káčerovej a Jany Ondačkovej (Káčerová – Ondačková 2020) ukazuje na základe dát zo SHARE, že v západnej a severnej Európe sa 50 až 76 % seniorov zúčastňovalo rôznych hospodárskych a sociálnych aktivít, zatiaľ čo v južnej a východnej Európe to bola iba jedna štvrtina až jedna tretina staršej populácie. Káčerová a Ondačková ďalej tvrdia, že celkový obraz sociálnej dimenzie v európskych krajinách korešpondoval so sociálnym zapojením. Najvyššie hodnoty pre obe pohlavia boli vo Švédsku, Dánsku a Holandsku a medzi mužmi aj vo Švajčiarsku. Na druhej strane seniori, muži aj ženy, z Portugalska, Španielska, Talianska, Maďarska a Estónska dosiahli iba 52–68 % maximálneho skóre pre túto dimenziu. Sociologička Anita Molzahn a kolegovia (Molzahn et al. 2011: 197) v tejto súvislosti hovoria o tzv. post-komunistickom syndróme, kedy sa obyvatelia krajín Východnej Európy nedostatočne identifikujú s občianstvom, komunitou a uzatvárajú sa do rodiny.

Náčrt interdisciplinárneho výskumu

Na základe interdisciplinárneho zázemia výskumného tímu sme sa rozhodli využiť zmiešané metódy: kombináciu kvantitatívnych a kvalitatívnych údajov so zameraním na jeden predmet skúmania. Priebeh výskumu je inšpirovaný jedným z možných spôsobov použitia zmiešaných metód: prehĺbiť porozumenie kvantitatívnych údajov kvalitatívnou interpretáciou. Analýzou naratívov získaných z kvalitatívnych hĺbkových rozhovorov so seniormi a seniorkami pri využití otvorených otázok mali samotní účastníci a účastníčky výskumu možnosť osvetliť zistené výsledky dotazníkového prieskumu.

1 Napríklad aj podľa výsledkov výskumu ISSP (International Social Survey Programme – modul Social Networks and Social Resources) z roku 2017 na Slovensku vychádza aspekt rodinného ukotvenia sociálnych sietí, napríklad v špeciálnej oblasti starostlivosti o najstaršiu generáciu na Slovensku (a v kontexte východoeurópskych vzorcov rodinného správania aj v Maďarsku), pomerne silný. Zároveň v rámci odpovede na otázku vo výskume ISSP: Kto sa má postarať o seniorov (inštitúcie alebo rodina)? sa seniori zo Slovenska vyjadrili, že sa spoliehajú najmä na rodinu, príbuzenstvo, prípadne priateľov.

Kvantitatívny výskum bol založený na ročných údajoch z publikácií *Veková štruktúra obyvateľstva Slovenskej republiky* v rokoch 1996–2019 (Štatistický úrad 2020), ktoré poskytli dôležitú kvantitatívnu kontextualizáciu situácie seniorov žijúcich v slovenských mestách v komparácii s celou populáciou Slovenska.

Pre spoznanie rôznych oblastí sociálnych vzťahov života seniorov bol za hlavný zdroj originálnych dát zvolený dotazník. Výskum sme postupne realizovali v ôsmich mestských lokalitách, z ktorých tri boli súčasťou hlavného mesta Bratislavy. Celkovo sme úspešne oslovili 1 026 obyvateľov v dôchodkovom veku. V Bratislave tvorili respondenti cca 44% podiel. Zároveň sme zvolili päť mestských lokalít rovnomerne geograficky distribuovaných v rámci územia Slovenska (západ, stred a východ): Prievdza, kde sme odpovede získali od 100 respondentov, Banská Bystrica od 68 respondentov, Liptovský Mikuláš od 149 respondentov, Prešov od 157 respondentov a napokon Humenné od 104 respondentov. V týchto mestách sme nazbierali 56% objemu našej vzorky.

Dotazníky sú dátovým záznamom získaným v každom jednotlivom prípade osobným rozhovorom vo verejnom priestore mesta, kde boli potenciálni respondenti oslovovaní náhodne podľa preferencie anketára. Anketármi boli študenti odboru humánnej geografie magisterského stupňa štúdia. S anketármi sme pred samotným výskumom dlhšie diskutovali v rámci seminárov, boli poučení o charaktere výskumu, o metóde výskumu a spôsobe komunikácie s respondentmi. Kľúčovou podmienkou pri výbere respondentov bolo, že sú už na starobnom dôchodku² a že trvalo žijú v skúmanej lokalite. Otázky zoskupené podľa záujmových tém boli zamerané na poznanie dĺžky bývania v lokalite, základné okolnosti bývania (domácnosť, susedstvo),³ vnímanie niektorých spoločenských a lokálnych javov a podobne.

Uvedomujeme si skutočnosť, že nereprezentatívnosť vzorky vo výskume je daná tým, že oslovení boli len ľudia vyskytujúci sa vo verejnom priestore. Súčasťou vzorky preto nie je významná časť seniorskej populácie, ktorá sa vo verejnom priestore nepohybuje (napr. pre rôzne zdravotné či iné obmedzenia). Napriek tomu, keďže ide o prvú štúdiu s podobným zameraním,

2 Najčastejší rok narodenia respondentiek a respondentov bol 1948, mediánový rok narodenia bol 1947. Môžeme konštatovať, že 85% z nich bolo mladších ako 80 rokov. Hoci všetci poberali starobný dôchodok, 11,2% z nich stále pracovalo. Podľa Eurostatu v roku 2019 pracovalo vo veku nad 65 rokov na Slovensku 4,5% obyvateľov.

3 Tretina respondentov žila v lokalite bydliska od narodenia. 31% z nich bývalo osamote. Domácnosti jednotlivcov vo veku nad 65 rokov tvorili na Slovensku v roku 2011 26,2%.

myslíme si, že aj táto vzorka naznačuje v spoločnosti prítomné tendencie a slúži ako základ pre ďalší výskum.

Príklady, ktorými sa pokúsime poukázať na charakter sociálnych sietí v domácnostiach slovenských seniorov a senioriek, vzišli z hĺbkových etnografických rozhovorov. Respondentov a respondentky v kvalitatívnych rozhovoroch sme poznali už z predchádzajúcich výskumov, ktoré sa týkali najmä témy staroby a starnutia všeobecne (Vofanská 2018), ako aj medzi-generačnej transmisie príbehov a hodnôt (Vrzgulová et al. 2017). Rozhodli sme sa požiadať ich aj o opakované rozhovory, pretože téma sociálnych sietí nie je ľahkou témou na výskum, najmä z hľadiska zasahovania do súkromnej sféry našich výskumných partnerov (viac pozri Možný 1990: 9). Z tohto dôvodu sme mená, situácie a okolnosti výskumu zmenili kvôli anonymizácii výskumných partnerov, ale pokúsili sme sa opísať situáciu podobným spôsobom, tak, aby význam zostal zachovaný. Opisované príklady predstavujú modelové situácie, o ktorých nám rozprávali viaceré účastníčky a účastníci výskumu, nielen jednotlivci. Medzi podobnými situáciami sme sa snažili nájsť charakteristické spojivá, každom prostom opise jednotlivých prípadov sa totiž nachádzajú všeobecné koncepty, ktoré stoja nad subjektívnym prežívaním a majú historicko-spoločenský význam. Pri obsahovej analýze materiálu nás inšpirovala práca Gabriele Rosenthal (Rosenthal 2004, 2015). Sústredili sme sa na témy a druhy textov, ktoré o týchto témach rozprávajú. Ak ľudia počas rozprávania vyjadrujú hnev, polemiku, argumentujú alebo naopak o iných témach rozprávajú veľmi široko a s mnohými detailmi a ďalšie zase ledva spomenú krátkym opisom, má to svoj význam. Druh textu v sekvencii hovorí o vzťahu rozprávajúcich k opisovaným udalostiam (Nosková 2014; Vofanská 2016).

Podobne ako v prípade dotazníkového výskumu (v ktorom z respondentov bolo 63 % žien),⁴ tak aj vo výskumnej vzorke pri etnografickom výskume bolo zastúpených viac žien než mužov (päť mužov a desať žien). Navyše, téme sociálnych sietí vo vyššom veku sa ženy venovali v rozhovoroch v oveľa vyššej miere. Aj keď to naši partneri a partnerky vo výskume výslovne netematizovali, vytváranie sociálnych sietí, ako aj udržiavanie vzťahov medzi príbuznými, priateľmi alebo susedmi, a napokon aj starostlivosť o ľudí v núdzi všeobecne sa považujú za súčasť ženských kompetencií (Hochschild 2012; Powell 1999). Z tohto dôvodu je v texte použitých viac príkladov či modelových situácií z rozprávání žien.⁵

4 Výber korešponduje s pomermi mužov a žien v slovenskej populácii celkovo: v roku 2019 bolo vo veku nad 65 rokov 61 % žien a vo veku nad 80 rokov 69 % žien.

5 Zohľadňovanie rodového hľadiska pri analýze textov je, samozrejme, zaujímavé, v prípade tohto článku sme sa však rozhodli nesústrediť sa naň, keďže by príliš rozšírilo text štúdie; plánujeme sa mu však venovať v budúcej publikácii.

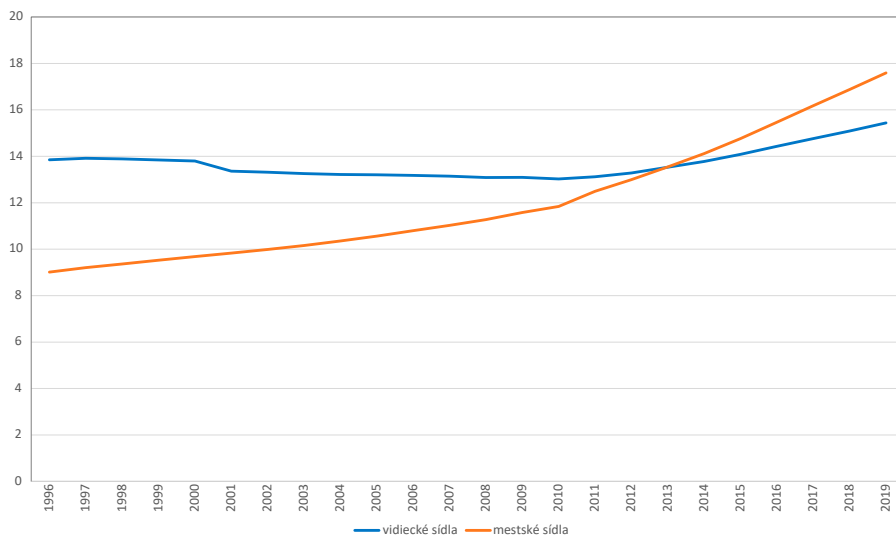
Seniori v mestskom prostredí

Otázka sociálnych sietí seniorov v mestskom prostredí sa zdá byť výsostne aktuálna v súvislosti s demografickým vývojom: vo výskume európskej alebo svetovej populácie v súčasnosti rezonuje rast mestskej populácie seniorov (von Hoof, Kazak 2018; Buffel – Phillipson 2016; Buffel – Phillipson – Scharf 2012). Kvantitatívny demografický výskum identifikuje významné zmeny aj v mestskom prostredí dnešného Slovenska – nadpolovičná väčšina populácie Slovenska žije dlhodobo v mestskom prostredí (v roku 1980 prvýkrát presiahol stupeň urbanizácie hodnotu 50 % (Slavík – Grác 2009 in Bleha et al. 2009). Hoci súčasný podiel mestského obyvateľstva mierne klesá, stabilizoval sa na úrovni 55–53 % za posledných 25 rokov. Zároveň realita posledných 20 rokov identifikuje enormný rast zastúpenia seniorov v mestskom prostredí (obr. 1).

Medzi rokmi 1996–2019 vzrástol podiel trvalo žijúcich seniorov v mestách Slovenska o desať percentuálnych bodov, čo je percentuálny nárast o viac ako 43 %. Tento vzostup seniorov v mestských sídlach je na jednej strane zrejme štruktúrnym dôsledkom emigračných trendov ľudí v produktívnom veku do oblastí blízko miest (Šuška – Šveda 2019). Na druhej strane je možné hovoriť o vplyve zlepšujúcich sa úmrtnostných pomerov, t. j. dožívania sa stále vyššieho veku.⁶ Naopak, vidiek zaznamenáva postupný nárast počtu obyvateľov (na rozdiel od mestskej populácie Slovenska, ktorej početnosť klesá) a zároveň pomalšiu intenzitu populačného starnutia.

Rozhodli sme sa bližšie pozrieť na sociálne siete seniorov a senioriek v mestskom prostredí, pretože v ňom sme očakávali vyššiu pravdepodobnosť netradičných spôsobov tvorby neformálnych väzieb medzi susedmi, známymi, alebo náhodné stretnutia v zaneprázdnenom verejnom priestore (Phillipson – Scharf 2005). Mestský priestor však môže byť rovnako plný protichodných tendencií. Hoci je vnímaný ako priestor plný príležitostí, zároveň vystupuje aj ako priestor pre vytváranie potenciálnych konfliktov a kontradikcií. Jedna z nich je napríklad spojená so vzorcom „ageing in place“ či „starnutie na mieste“, ktoré podľa výskumov predstavuje ideálny spôsob, ako zostarnúť (Andrews et al. 2006), respektíve predĺžiť život človeka v spokojnosti (Wahl – Oswald 2010). Predstavuje usporiadanie, v ktorom starnúci obyvatelia dožívajú na mieste, na ktorom žili celý život, alebo aspoň jeho veľkú časť, kde majú vytvorené sociálne siete, fungujú-

6 „Nárast strednej dĺžky života pri narodení je dôsledkom zlepšenia úmrtnosti; u mužov, najmä v kapitole príčiny smrti na obehovú sústavu vo vekovej skupine 65 a viac rokov a úmrtnosti na nádorové ochorenia vo vekovej skupine 35 až 64 rokov. U žien k nárastu ukazovateľa najviac prispela kapitola úmrtí na obehovú sústavu vo veku 65 a viac rokov.“ (Šprocha – Vaňo 2015: 47)



Obr. 1 Vývoj podielu seniorov v mestských a vidieckych sídlach na Slovensku (1996–2019). Podľa: Štatistický úrad SR 2020. Vekové zloženie – SR, oblasti, kraje, okresy, mesto, vidiek.

ce zázemie, komunitu, čím sa znižuje ich závislosť od verejných služieb a výdavkov. Mnohé potreby seniorov sú napĺňané práve prostredníctvom sietí rodinných príslušníkov alebo priateľov (Han – Kim 2016: 256–257), čo je v súčasnosti prezentované aj ako zmena smerovania politiky v oblasti zdravia a sociálnej starostlivosti (najmä v neoliberalných štátoch): od modelov závislosti na verejnú sféru k osobnej úrovni či úrovni rodinných sietí (Milligan 2009: 1). Komunita môže byť definovaná viac spoločenskými než fyzickými hranicami a zahŕňa tých, s ktorými máme spoločné záujmy, identitu a/alebo interakcie (Robert 2002: 579). Starnutie na mieste, ktoré poznáme, je dôležité, pretože je okrem komunity viazané aj na životné príbehy a domov tak zohráva dôležitú rolu pri udržiavaní kontinuity životného cyklu (Sixsmith et al. 2014: 7).

V súvislosti so súčasným vývojom v mestskom prostredí, ako napríklad s procesom gentrifikácie (Vidovičová – Gregorová 2010), sa však miesto, ktoré nazývame domovom a komunitou a ktoré z veľkej miery vytvára našu vlastnú predstavu o sebe samých, môže začať dramaticky meniť. Príkladom je tiež výskum Jany Temelovej a Aleny Slezákovej (2014: 89), ktoré seniorov považujú za stabilnú a so svojím prostredím stotožnenú časť sídliskovej populácie, čo vytvára predpoklad dôležitého segmentu tvorby lokálnej

komunity. Avšak, ako poukázali na výskume v pražských sídliskách, tento potenciál tvorby komunity bol narušený obmenou a diverzifikáciou obyvateľstva, ako aj nárastom počtu dočasných obyvateľov. V tomto smere môže byť preto tvorba oporných bodov v sociálnej sieti susedstiev sťažená.

Byť súčasťou komunity vo veľkej miere seniorom umožňuje realizáciu sociálnej interakcie s jedincami, ktorí môžu patriť, ale skôr nepatria do najužšieho kruhu rodiny a priateľstva. V mnohých prípadoch tak nahrádzajú neexistujúce, zaniknuté alebo nefunkčné väzby v rámci rodiny. V širšom význame je fungovanie komunity či komunít pevnou súčasťou konceptu *age-friendly* mesta, či mesta priateľského ku každému veku. Takéto mesto poskytuje, respektíve sa aspoň snaží vytvárať priestor pre život všetkých obyvateľov zohľadňujúc tak sociálne i environmentálne aspekty a umožňuje starším obyvateľom pokračovať v doterajšom živote a participovať na živote komunity (Fitzgerald – Caro 2014: 3).

Podoby sociálnych vzťahov seniorov v mestách na Slovensku

Bližšia košela? (Siete rodiny a príbuzenstva)

Základný predpoklad nášho výskumu pramení z poznania, že sociálne vzťahy seniorov sa formujú predovšetkým v dvoch oblastiach: v kruhu rodiny a jej príbuzných členov a v kruhu susedov a priateľov, pričom tie prvé by mali byť pre prostredie Slovenska významnejšie. Zároveň nadobúdajú rôzne formy.

Náš výskum naznačuje, že zmeny v priebehu života vedú k rôznym usporiadaniam vzťahu medzi generáciami v rodine či príbuzenstve. V prvej fáze rodičia predstavujú podporu rodinám svojich detí – buď finančnú, časť z nich dokonca rozširuje svoje ekonomické aktivity, aby mohli finančne prispievať svojim už dospelým deťom, alebo na seba prevezmú niektoré „služby“ (napr. starostlivosť o malé deti, pomoc v domácnosti atď.). Tento vzťah sa postupom času mení. Rodičia strácajú silu, ich zdravie sa zhoršuje, až kým sami neprídu do fázy životného cyklu, kde potrebujú podporu. Nakoniec sú to zvyčajne deti, ktoré spočiatku obmedzujú pomoc svojim starnúcim rodičom na materiálnu podporu, no neskôr ostanú často zaskočené situáciou, v ktorej si starostlivosť o starých rodičov vyžaduje pravidelné návštevy alebo ich presťahovanie do vlastnej domácnosti, či iné riešenie.

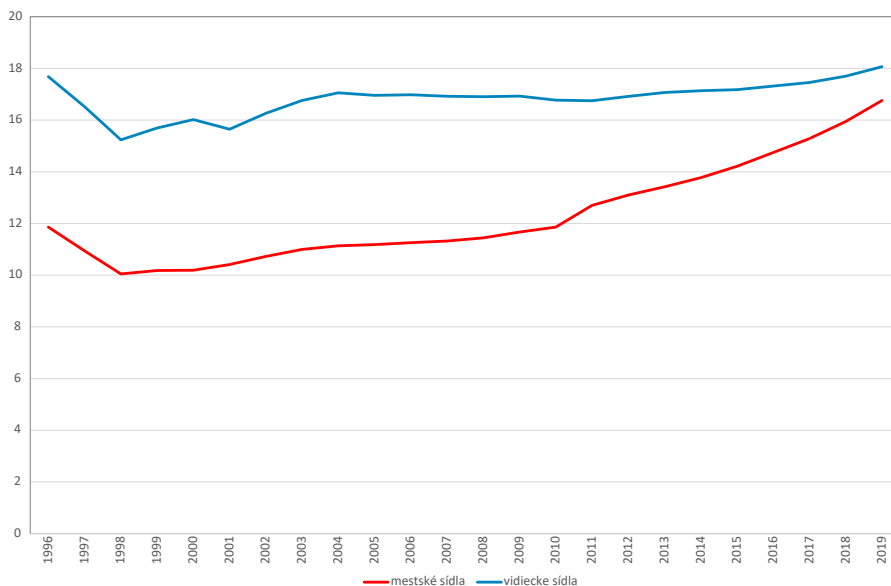
V súvislosti s lokálne prevažujúcou morálnou normou starostlivosti o najstaršiu generáciu v rámci rodiny predstavujú opatrenia, ktoré urobila Barborina rodina a rodiny jej súrodencov, len jeden z niekoľkých podobných prípadov v našom výskume, ako udržiavať sociálnu sieť starších dospelých v rámci rodiny a príbuzenstva. Systém dokonale prepracovaného a vyváženého presného rozvrhu súrodencom umožnil postarať sa o ich

starú matku, ktorá chcela ostať bývať vo vlastnom dome, presne v zmysle dodržania konceptu starnutia na mieste. Barbora (Bratislava, 65-ročná):

„Moja mamička keď mala 60 rokov, ochorela na strašne ťažkú neurologickú chorobu, podobnú skleróze multiplex, a za dva a pol roka úplne ochrnula. Pritom ale mala absolútne intaktné myslenie. To bol veľmi zvláštny čas, lebo vtedy, keď mi povedali pravdu, že do štyroch mesiacov zomrie, sme si povedali, že ju dochováme u nás doma. Ja neviem, ako som to zvládla, a pritom som ešte dokonca zatestovala. Ale to sa nedalo, mať ju celý čas u nás, tak sme sa dohodli, že mamu zoberieme domov, do jej domu, a že budeme mať rozdelené služby a budeme sa o ňu starať tam.

Mali sme to geniálne vymyslené: bolo nás šesť a všetci boli ochotní, tak sme sa dohodli, že každý musel do roka dva mesiace odslúžiť. Ja som napríklad prišla v nedeľu večer a slúžila som do piatku, na víkend potom prišla iná rodina. Keď som tam bola na víkend od nedele do piatku, tak som bola pri nej od rána do večera a na večer tam prišiel niekto druhý. V piatok večer prišiel už ten, čo mal víkend a ja som išla na víkend už k svojej rodine. No a to trvalo dva roky, ale bola to úžasná skúsenosť pre nás súrodencov, spojilo nás to. Napokon aj mňa s manželom, veľakrát išiel za mňa on. Bolo to náročné, ale tým, že nás bolo šesť, tak sa to dalo a naša mama nemusela skončiť v nejakom ústave.“

V kontexte nášho výskumného zámeru sme sa teda sústredili aj na potenciálne vzťahy detí a ich starnúcich rodičov. Rastúca stredná dĺžka života dáva predpoklad, že sa ich spolužitie predlžuje. V reči demografickej štatistiky sa dá uvažovať o identifikácii a hodnotení vzájomných potenciálnych vzťahov generácií starých ľudí (spravidla sa na túto vekovú kategóriu viaže potreba osobitnej starostlivosti, sociálnej alebo rodinnej pomoci) a ich dospelých detí. Tento ukazovateľ možno chápať ako potenciálnu možnosť priamej medzigeneračnej výpomoci. Čísla ukazujú, že v dlhodobom horizonte je podpora pracujúcich detí smerom k starnúcim rodičom v slovenskom vidieckom prostredí vyššia. Mestské prostredie ale graduje v starnutí po roku 2009, a tým sa rozdiel medzi mestským a vidieckym prostredím stiera, v súčasnosti pripadá na sto 50–64-ročných 18 seniorov nad 80 rokov v rurálnom prostredí a 15 v urbánnom prostredí. Dlhodobou je zakorenená myšlienka, že podporné sociálne siete seniorov zo strany rodiny a príbuzenstva sú dominantné najmä vo vidieckom prostredí. Zdá sa však, že sa pre starnutie mestskej populácie zvyšuje potenciál rovnako intenzívnej medzigeneračnej výpomoci aj v mestskom prostredí.



Obr. 2 Vývoj indexu potenciálnej sociálnej podpory v mestských a vidieckych sídlach na Slovensku (1996 – 2019). Podľa: Štatistický úrad SR 2020. Vekové zloženie – SR, oblasti, kraje, okresy, mesto, vidiek.

Misky váh, na ktoré je v rámci sociálnych sietí kladená vzájomná výpomoc jednotlivých generácií, sa však môžu rôzne prevažovať i v priebehu životného cyklu. Nie vždy je to najstaršia generácia v rodine, ktorá v rámci sociálnych sietí pomoc potrebuje či vyžaduje. Jedna z našich partneriek v rozhovoroch, Hana (80-ročná, Bratislava), napríklad pri rozmyšľaní o starostlivosti v súvislosti s budúcnosťou uviedla:

„Nad odchodom do domova dôchodcov som nikdy neuvažovala. Nešla by som tam z estetického dôvodu, nepáči sa mi, že sú tam samí starí ľudia a ešte starší na jednej hromade, to nie je veľmi príťažlivé. Zrejme vždy som bola taká. A prečo by som aj mala? Veď sa viem o seba postarať, nakúpim si, poriadim si, požehlím. Neuvažovala som o tom, lebo nemám kde syna nechať. Ja už by som bola rada, keby si už niekoho našiel. Ale neviem si to vysvetliť. Tak spolu si pomáhame, chodíme spolu nakupovať, niekedy chodí aj on sám. Ale keby bolo nutné, keby nebolo žiadneho iného východiska, tak by som išla. Ja som zase prispôsobivá, nie že by som všetko a priori odmietala.“

Hana zdôrazňuje svoju samostatnosť, skutočnosť, že sa dokáže postarať sama o seba a že sa nemusí spoliehať na ostatných – aj keď je jednou zo starších seniorov, stále je aktívna a nepotrebuje pomoc. Predstava starostlivosti o seba samu a svoju domácnosť je zdrojom jej identity a zmyslom sebaurčenia, sebaúcty a kontinuity, čo je zvyčajne považované za prejav nezávislosti starších žien (Sixsmith et al. 2014: 4). Hana si zvykla žiť sama ako vdova, jej syn sa nedávno rozviedol a vrátil sa k matke. Jedným z tematických polí celého jej autobiografického naratívu je jej „smoliar syn“ (opisujúce depresiu jej syna z nespokojnosti v práci, ktorá je spôsobená jeho neúspechmi vo vzťahoch so ženami; je umelcom, maliarom, človekom vo vzťahu zneužívaným ženami atď.).

Hana sa v súvislosti s medzigeneračnými vzťahmi a sociálnymi sieťami vo svojom naratíve zaoberala rozvodom: na jednej strane môže rozvod predstavovať narušenie horizontálnych rodinných väzieb, na druhej strane tiež ovplyvňuje vertikálne rodinné vzťahy (Hana napríklad ostala bez prístupu k vnučke, hoci žije v tom istom meste). Na druhej strane rozvody môžu tiež posilniť medzigeneračné vzťahy v rodine po prerušení a oslabení laterálnych vzťahov manželov. Po rozvode alebo rozpade vzťahu sa niekoľko ľudí v našom výskume vracalo k rodičom, aby sa navzájom podporovali. Moment spolupráce v tejto sekvencii Haninho autobiografického rozprávania nás upozorňuje na otázku, čo predstavuje základ vzťahu medzi generáciami – na jednej strane existuje v odbornom diskurze názor, že ide o altruistické normy solidarity medzi generáciami, no na druhej strane existuje koncept reciprocity a výpočet vkladu a zisku (Bien 2000: 203). Domnievame sa, že na túto otázku nie je možné dať jasnú odpoveď, a je tiež možná kombinácia oboch konceptov.

Keďže k zmene situácie, kedy sa jednočlenná domácnosť Hany zmenila na rodičovsko-detskú domácnosť, prišlo len nedávno, zostáva v ich vzťahu otvorených niekoľko otázok, ako uviedla. Sama nevie, „*kde má nechať svojho syna*“ – bude syn ochotný a vedel by sa v budúcnosti postarať o svoju matku, v prípade, ak to bude potrebovať? Aké by boli ich možnosti? Hana túto otázku necháva otvorenú, aj keď uvažuje o svojej vlastnej schopnosti prispôsobiť sa.

Iný príklad komplikovanej starostlivosti predstavuje rodina Daniela (70-ročný):

„Syn, on má 25 a teraz má jednu priateľku, ktorá ži... vyšla z prostredia nie veľmi dobrého... A zobrali si jej otca, ktorý bol po porážke alkoholik ťažký, po troch porážkach, teraz je aj u mňa. Bývajú v jednoizbovom byte prenajatom a starajú sa. Vzali si na seba veľký záväzok, ale ja si myslím zase, pokiaľ ich to jak sa hovorí, pokiaľ to

človeka nepoloží, tak ho to povzbudí, no. Čiže nemajú pocit, že kam pôjdu na žúr, ale, aby stihli všetko spraviť, ostrihať ho, okúpať, lebo... bol tak hodený do vody. Ja, ja sa priznám, že my keď sme boli deti, tak otec ma zobral, babka bola na posteli, ja som sa s mamou striedal každú noc, otoč ma, cikať chcem. Ja som zvyknutý, s misou chodiť a... alebo ho kúpať. Čo ostatní chalani ani, ani, nevedeli o tom. Takže ja si myslím, že niekedy tie skúšky sú dobré.“

Danielov príbeh sme vybrali ako príklad využitia skúseností z minulosti pri starostlivosti o najstaršiu generáciu, ktoré tvoria jedno z tematických polí jeho rozprávania. Vzťahy vo svojej rodine opisoval ako podporujúce spolupatričnosť a spoluprácu, čím vysvetľoval aj ochotu syna starať sa o otca svojej priateľky. Skúsenosť, možnosť rozdeliť si starostlivosť medzi viaceré osoby (i vrátane iných príslušníkov seniorskej generácie) a geografická blízkosť príbuzných predstavujú kľúčové momenty pri rozhodovaní sa o využití tohto typu sociálnych sietí.

Geografická blízkosť rodiny a pocit bezpečia vyplývajúci z uistenia sa o dostupnosti najbližších sa pre starnúceho človeka v našom výskume javila ako dôležitý oporný bod. Seniori žijúci v slovenských mestách zväčša nemajú k svojim deťom z hľadiska geografickej vzdialenosti ďaleko, respektíve naopak, deti k nim.⁷ Väčšina seniorov aj očakávala od svojich detí určitý druh spoločenských kontaktov a podpory, prípadne sa predstavy o neskoršej opatere v čase, keď sa ich zdravotný stav zhorší, spájali s vlastnými deťmi.

Zitka (1933, Bratislava) žije po smrti manžela sama, obe dcéry bývajú v tom istom okrese, hoci aj nie v tom istom meste:

„Neni som naučená, vidíte, na samotu. Stále okolo mňa bol, ehm, bolo ľudí. Všade, kde som bola, všade... neni, neni som naučená sama. Lebo vždycky, vždycky som mala niekoho pri sebe. A tak dúfam, že, že ma zeberú, keď bude horší. Do toho domu k dcére, ale nebudem sa tlačiť, lebo tu mi je, tu mi je tiež dobre.“

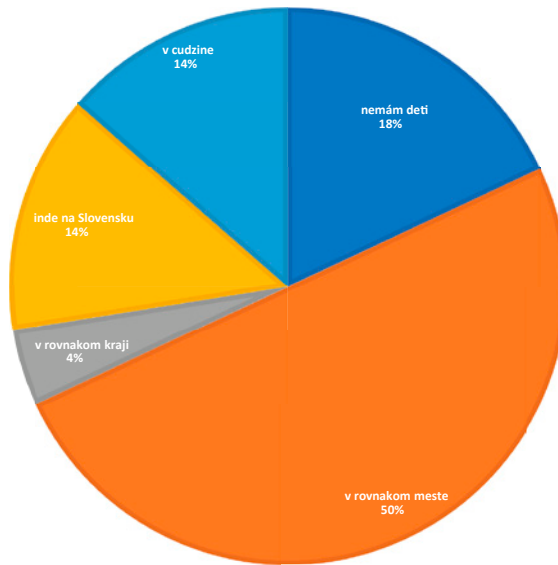
7 Slovenské skúsenosti zatiaľ ochotu migrácie vo vyššom veku výraznejšie nepreukazujú. Totiž, v nami skúmanom súbore sú len 4% dôchodcov, ktorí sa do mesta prisťahovali v posledných 18 rokoch, čo možno považovať za interval zahrnujúci obdobie konca pracovnej kariéry a nástupu na dôchodok. Približne polovica z týchto seniorov sa skutočne prisťahovala, aby sa priblížila k svojim deťom, čo potvrdzujú aj údaje o tom, že ich deti bývajú v rovnakej mestskej časti alebo aspoň meste.

Sociálne kontakty a v rámci nich starostlivosť a návštevy však nemusia mať nevyhnutne formu zložitého rozvrhu, ako je opísané na príklade v rodine Barbory vyššie. Môžu mať podobu každodennej spolupráce, aby sme uviedli príklad: nosenie ťažkých nákupov, hlavne fliaš, a pomoc pri nakupovaní vo všeobecnosti predstavujú v autobiografických naratívoch častú formu spolupráce. Niektorí naši partneri a partnerky vo výskume napríklad nevlastnia auto, nešoférujú či šoférujú neradi, preto vyjadrujú vďačnosť za pomoc v prípade väčších nákupov v supermarketoch.

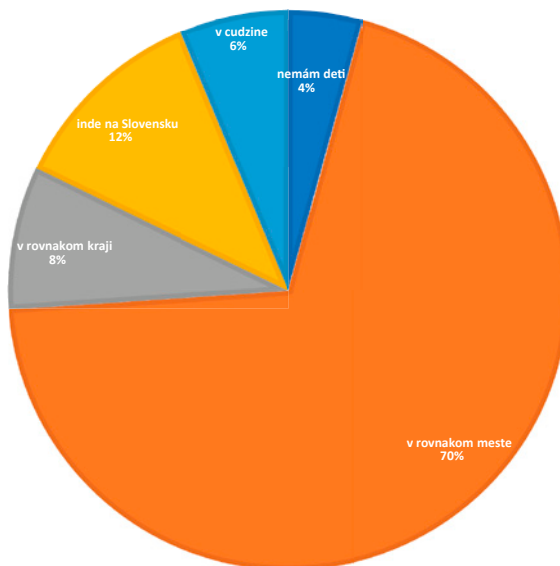
Forma sociálnych kontaktov v prípade pomoci bola v rozprávaniach našich partnerov a partneriek pri výskume často rozdelená podľa preferencií detí, rešpektovali, čo ich deti či príbuzní radi robia, spôsoby, ako radi pomáhajú a čo im prekáža. Príklad Zitky osvetľuje situáciu, komu by zavolala s prosbou o pomoc pri nákupe, a hoci má podľa jej slov lepší vzťah so svojou staršou dcérou: *„Zavolala by som dcére, tak tej mladšej. Lebo ona rada, ona rada autom chodí, aj keď nebýva v Bratislave. A hádam aj do kuchyne by išla, keby sa dalo... Tá staršia nechce cestovať.“*

V prípade rozdelenia skupiny seniorov na dve skupiny – na tých, ktorí žijú sami, a na tých, ktorí žijú s niekým (napríklad s partnerom, iným členom rodiny, či inou nespríbuznenou osobou), je medzigeneračná priestorová vzdialenosť väčšia práve v prípade seniorov, ktorí žijú sami (obr. 3 a 4). Menej ako polovica detí týchto seniorov býva v rovnakom meste. Ich samostatnosť (a možno aj osamelosť z hľadiska emočného vzťahu týmto smerom) je zdanlivo väčšia ako v prípade ostatných seniorov. Túto domnienku čiastočne potvrdzuje aj fakt, že takmer 15 % detí týchto seniorov býva v cudzine.⁸ Nie je prekvapujúce, že podiel detí seniorov žijúcich sami, ktoré sú v zahraničí, je v kategórii najmladších dôchodcov (obr. 5). Často môže ísť o mladšie deti, ktoré sa rýchlejšie začlenili do vysťahovaleckého prúdu a môžu to byť deti, ktoré ešte nemusia mať založené vlastné rodiny. S narastajúcim vekom sa podiel detí osamelých seniorov znižuje, aj keď bývanie v inej časti Slovenska narastá. U najstarších samostatne žijúcich seniorov je aj pomerne nízky počet detí, ktoré bývajú prakticky „po ruke“ v rovnakom meste.

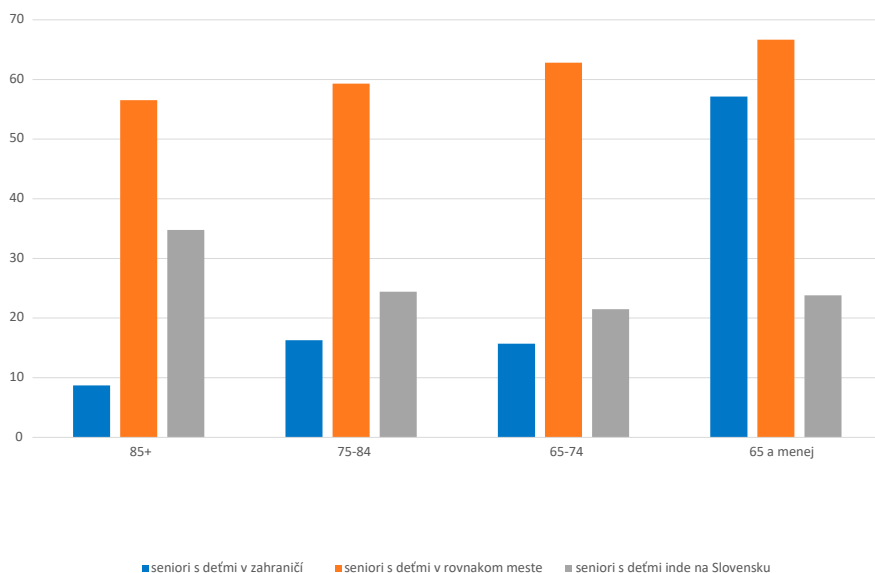
8 Išlo o vyhodnotenie odpovede na otázku „Máte deti? Kde žijú?“ Respondenti mohli odpovedať viacerými odpoveďami; podiel žijúcich v zahraničí reflektuje podiel odpovedí len s touto možnosťou.



Obr. 3 Bydlisko detí seniorov, ktorí žijú v samostatnej domácnosti.
Podľa: vlastný výskum autorov.



Obr. 4 Bydlisko detí seniorov, ktorí nežijú v samostatnej domácnosti.
Podľa: vlastný výskum autorov.



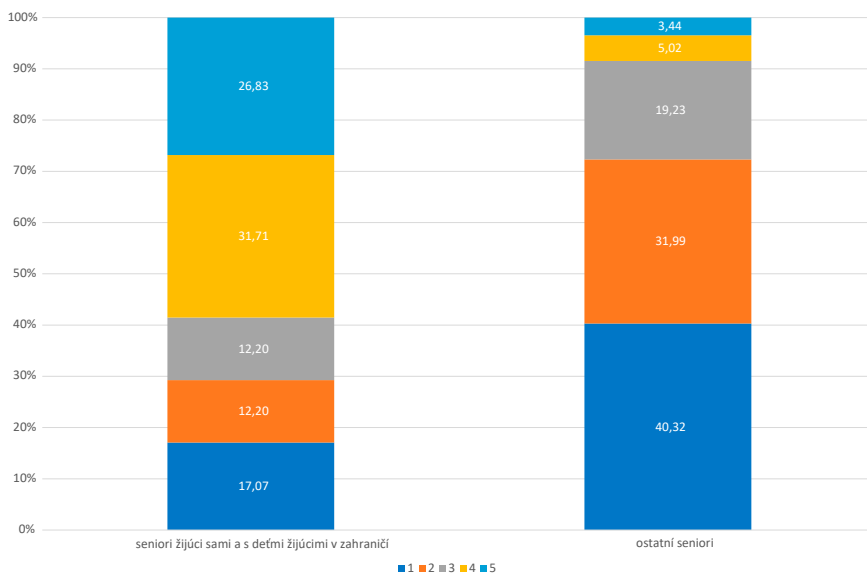
Obr. 5 Bydlisko detí samostatne bývajúcich seniorov podľa vekových kategórií. Podľa: vlastný výskum autorov.

Samostatne žijúci seniori, ktorých deti žijú všetky v zahraničí, tento fakt reflektovali aj pri hodnotení blízkosti s rodinou. Viac ako polovica z nich tomuto aspektu dala známku štyri a horšie, kým rovnako negatívne hodnotenie by ostatní seniori udelili len cca v 10 % prípadov (obr. 6). U týchto seniorov klesá aj intenzita stretávania s ostatnými príbuznými, keď takmer 60 % z nich má možnosť sa so svojimi blízkymi vidieť len niekoľkokrát za rok (obr. 7).⁹ V tomto kontexte by sme týchto príbuzných mohli považovať zväčša za ich vlastné deti. U ostatných seniorov je intenzita výraznejšia, keď polovica z nich sa stretáva so svojimi príbuznými aspoň raz za mesiac a častejšie.

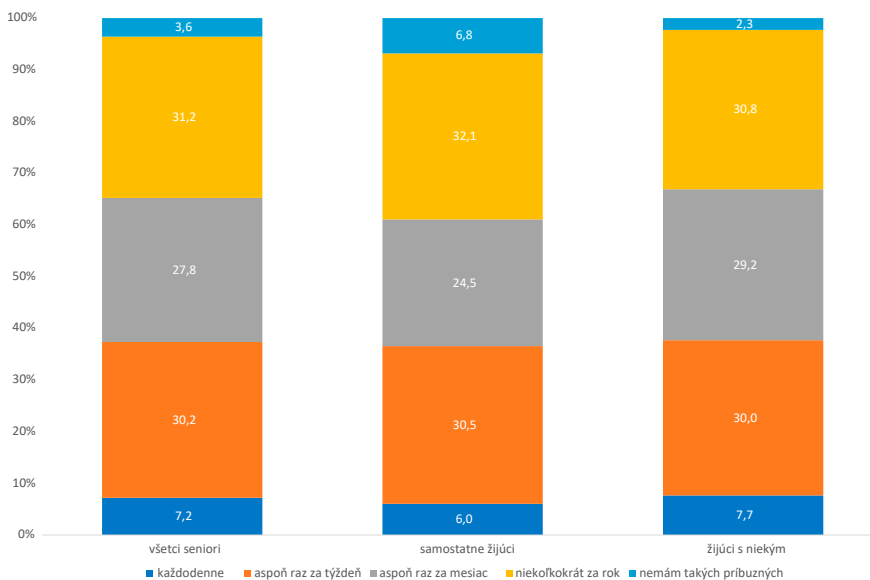
Zdá sa teda, že prítomnosť ďalšieho človeka v domácnosti sociálne siete seniorov rozširuje a zvyšuje intenzitu stretávania sa s ostatnými ľuďmi aj mimo domácnosti.

Pri sledovaní intenzity stretávania sa s príbuznými, ktorí nebývajú v spoločnej domácnosti s našimi partnermi a partnerkami vo výskume, je vždy potrebné pozrieť sa na kontext životného cyklu, ako je opísaný v rámci autobiografického rozprávania. Vzťah Márie (63 rokov, Bratislava) s mlad-

9 Išlo o vyhodnotenie odpovedí na otázku „Ako často sa stretávate s príbuznými, s ktorými nebývate v spoločnej domácnosti?“



Obr. 6 Hodnotenie školskou známkou pocitu blízkosti s rodinou. Podľa: vlastný výskum autorov.



Obr. 7 Intenzita stretávania s príbuznými, ktorí nebyvajú v spoločnej domácnosti. Podľa: vlastný výskum autorov.

šími generáciami je ovplyvnený nepríjemnými skúsenosťami jej samotnej (zhoršenie vzťahov s deťmi po smrti jej manžela – ich otca – v súvislosti s dedičstvom) i jej detí ku starej matke. Okrem dcéry ostatné deti/dieťa z jej rozprávania celkom zmizli.

„Mám iba dcéru a dve malé vnúčatá. Nebývajú v meste, ale na dedine, takže stretnutie býva zriedkavé. Niekedy som pozvaná na varovanie detí. Majú 6, 10 rokov. Máme sa radi, ale času na spoločné prežívanie je málo. Dcéra ma volala, aby som sa presťahovala k nim na dedinu. Lenže ja som zvyknutá na mestský ruch a dedina mi pripadá veľmi tichá a nudná. Cítila by som sa tam osamelá. Hlavne keď odídu domáci do práce a deti do školy. A navyiac, viem, že by som sa zmenila na domáci robot. Poznám svoju dcéru. Radšej zostávam vo svojom byte, so svojimi knihami, cestovaním a prácou v záhradke – keď je sezóna. Samozrejme, že aj svojim blízkym venujem určitý čas.“

Geografickú vzdialenosť na začiatku sekvencie Mária využíva na zobrazenie vzdialených vzťahov medzi generáciami. Mária dáva prednosť vzdialenosti geografickej a samostatnosti (ktoré podáva ako zdôvodnenie pre zriedkavé stretnutia) pred blízkosťou geografickou a osamelosťou, prípadne prácou v domácnosti dcéry. Blízkym venuje čas „samozrejme“ – porovnanie s rozsahom ostatných sekvencií v jej autobiografickom naratíve naznačuje, že ide skôr o splnenie spoločenskej normy, povinnosti. Súčasný život Márie predstavuje príklad samostatného *starnutia na mieste*, vo svojom vlastnom známom prostredí v meste, ktoré ponúka viac možností pre aktivity.

Mariana (70-ročná, Bratislava), ktorá má so svojimi deťmi podľa jej slov naopak dobré vzťahy, je príkladom rozprávačky, pri ktorej hlavné tematické pole jej autobiografického naratívu je starostlivosť o rodinu či dokonca obetovanie sa pre dobro rodiny. Hovorila o tom, ako ťažko niesla odchod detí z domu a šok zo začiatku obdobia tzv. „prázdneho hniezda“.

„Bola som osamelá, nevedela som, čo robiť so sebou, chýbali mi ľudia, spoločnosť, veci, na ktoré je ťažké zabudnúť. Po chvíli som sa sústredila na prácu v dome, prácu v záhrade, veľa som čítala, vyšívala. Neskôr som začala pravidelne navštevovať klub dôchodcov. Stretávam tam známe tváre, pijeme spolu kávu, vzájomne sa ‚vystažujeme‘, dávame si rady, niekedy si navzájom pomáhame. V seniorskom klube nachádzame rozptýlenie a zabúdame, že sme starí a zbytoční.“

Hoci v individualistických krajinách existuje vyššia frekvencia kontaktov s priateľmi v porovnaní s kontaktmi v rámci rodiny a príbuzenstva (Lykes

– Kimmelmeier 2013: 480), z nášho výskumu sa sociálne siete seniorov rozširujú do sféry priateľov a susedov najmä v prípade, že z rôznych dôvodov nie je možné spoľahnúť sa na rodinu či príbuzenstvo. Opäť je však nutné vziať do úvahy celú biografiu človeka.

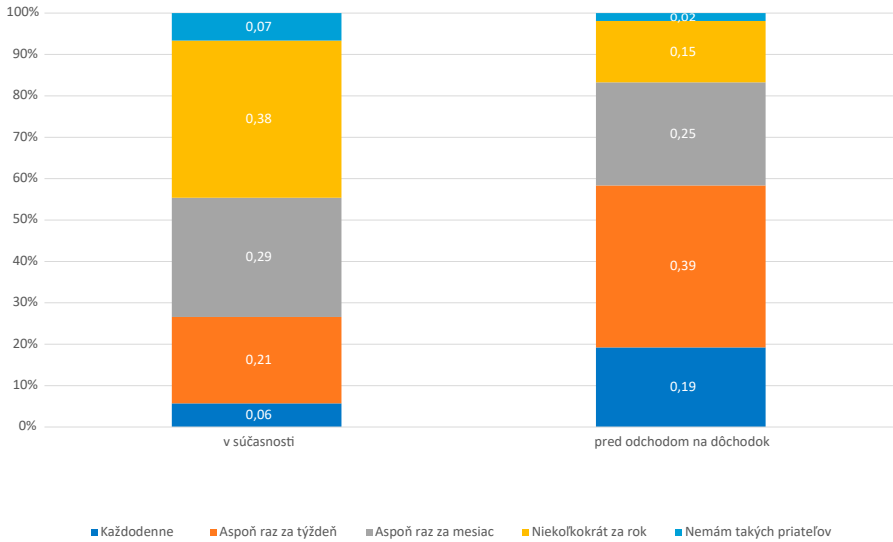
Bližší kabát? (Siete priateľstva a susedstva)

Podľa amerických psychológov Wändi Bruine de Bruin a jej kolegov disponujú súčasní seniori menej rozsiahlymi sociálnymi sieťami v porovnaní s mladšími ľuďmi, avšak počet blízkych priateľov s vekom vôbec nesúvisí. Navyše, pri sústredení sa na pocit subjektívnej spokojnosti ani táto nesúvisela s množstvom priateľských vzťahov, ktoré sa s vekom môžu znižovať, čo indikuje dôležitosť blízkych priateľstiev počas celého života. Osamelosť, teda podľa nich, nesúvisí s počtom priateľov, ktorých máme, ale s tým, ako o nich zmýšľame (Bruine de Bruin – Parker – Strough 2020).

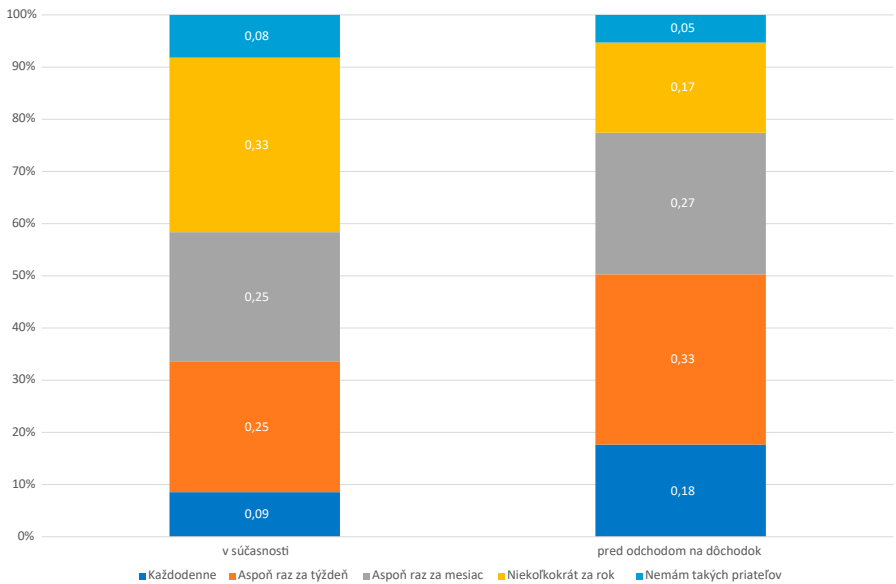
Karol (73-ročný) vo svojom rozprávaní zdôraznil dĺžku priateľstva:

„Od šestnástich, sedemnástich rokov sme priatelia. To sú veľmi dlhodobé... pretože to preveril čas, no a vlastne mám dojem, že ten spoločný menovateľ je ten, ten záujem o nejaké veci, čo nás dalo dohromady. Čiže ja som mal napríklad šťastie v tých sedemdesiatych. Viete, v šesťdesiatom ôsmom sme sa nadýchli. To všetko bolo... Sedemdesiate roky normalizácia a zase musím pochváliť, že pre mňa boli prospešné tie roky normalizácie, lebo my sme sa dali dohromady ľudia rôznych pováh, ktorých nás ten režim stlačil, teda by sme sa nikdy nepoznali, ktorých režim odvrhol. Tak my sme robili výstavy v bytoch, robili sme také neformálne výstavy v, ehm, ja neviem, väčšinou boli v bytoch, ktoré sa vždycky robili jednodňové, a tak ďalej.“

Podľa Mary Anne Carterovej a Kelli Cooka (1995) majú siete priateľov dôležitý význam najmä pri rôznych biografických zlomoch v živote, jeden z nich môže predstavovať aj odchod do dôchodku. Avšak v prípade, že je väčšina sociálnych aktivít a interakcií vytváraná s kolegami, je prechod ťažší. Podľa údajov psychológov Záhorcovej a jej kolegov (2021) negatívne pocity po odchode do dôchodku hlásilo 40 % účastníkov ich výskumu. Tieto negatívne pocity sa väčšinou týkali chýbajúcich spolupracovníkov a práce, ktorú mali radi. Hoci tento prechod zjednodušujú rozvinuté siete aj mimo pracoviska (záujmové aktivity, kluby, spolky, cirkev), podľa nášho výskumu predstavuje skončenie pracovného pomeru a odchod do dôchodku dôležitý zlom i pri transformácii sietí priateľských a kamarátskych všeobecne (pozri aj Volanská 2016; Herzánová 2008).



Obr. 8 Intenzita stretnutí s priateľmi/priateľkami seniorov na dôchodku. Podľa: vlastný výskum autorov.



Obr. 9 Intenzita stretnutí s priateľmi/priateľkami senioriek na dôchodku. Podľa: vlastný výskum autorov.

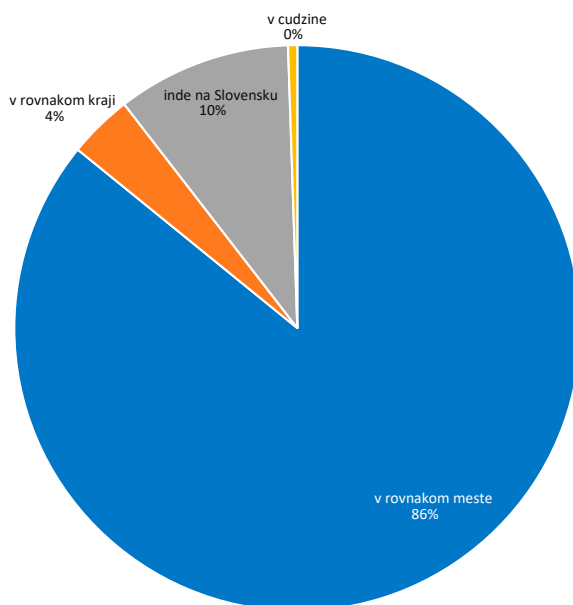
Jedným z najvýraznejšie merateľným aspektom transformácie bola preto v našom výskume zmena intenzity stretávania sa s priateľmi na základe subjektívneho hodnotenia. Po odchode zo zamestnania do dôchodku klesá stretávanie na každodennej a každotýždňovej intenzite a narastá stretávanie niekoľkokrát za rok (nárast až o 16 percentuálnych bodov). Je tiež zrejmé, že s odchodom do dôchodku sa niektoré siete úplne pretrhnú, čo je evidentné pri náraste podielu tých, ktorí uviedli, že v súčasnosti už nemajú priateľov, s ktorými by sa stretávali.

Zaujímavé rozdiely sú viditeľné medzi zmenou intenzity stretávania sa s priateľmi po odchode do dôchodku u mužov a žien. Väčšou tranzíciou prechádzajú sociálne siete mužov. V ich prípade výraznejšie klesá intenzita najmä každodenného a každotýždňového stretávania (zrejme ako odraz formovania sietí najmä na pracovisku). Transformácia interakčného obrazu sociálnych sietí u žien nie je taká výrazná ako u mužov. V menšej intenzite sa znižuje interakcia najčastejších stretnutí (každý deň, resp. týždeň), aj keď podobne, ako v prípade mužov, sa dominancia stretávaní s priateľmi presúva zo stretnutí aspoň raz za týždeň do stretnutí niekoľkokrát za rok (obr. 8 a 9).

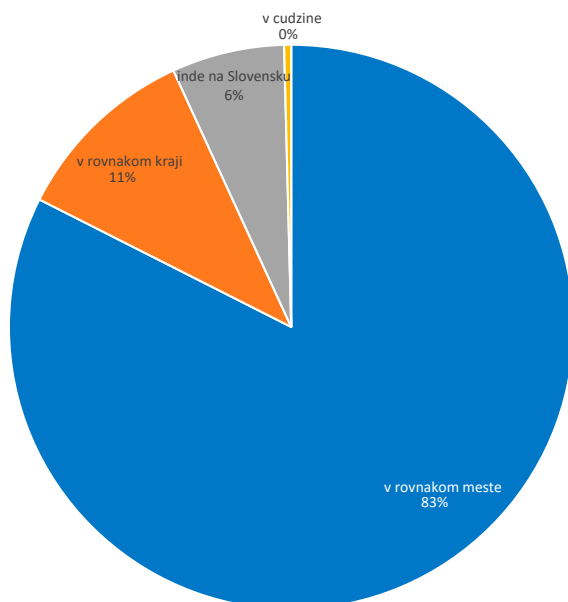
Intenzita stretávania s priateľmi sa však vyvíja v čase, súvisí aj so starnutím či umieraním rovesníkov. I vzťahy, ktoré trvajú po celé roky, sa môžu meniť v priebehu života. Želka situáciu, kedy sa mení vzťah s jej dlhoročnou priateľkou, opísala nasledovne:

„Mám tu, viete čo, jak je lekárň, tak tam mám kamarátku z detstva. Len ona je pohodlná. Ja som mala minulý týždeň, teda prvého, narodeniny, tak mi bola gratulovať. Len ona bola hnací motor, keď sme mali tých päťnásť, ale dneska len – to sa nedá, ja som ustatá a nevládzem a takéto. Tak to začnete rešpektovať a hľadáte tých, čo máte... Ale milujem ju rovnako ako vždy, len málo sa vidíme a ľudia, keď sa s nimi prestanete stretávať, tak vás akoby škrtli. A ja som sklamaná, lebo ja idem ako do toho štádia, v akom to bolo, než sme sa videli naposledy, nevidím dôvod na zmenu.“

Dôležitým aspektom pri vytváraní sietí mimo rodiny a príbuzenstva sa stáva práve geografická blízkosť. V súvislosti s ňou sa ukazujú odlišné vzorce medzi sieťami priateľov a príbuzných, najmä detí. Kým v prípade detí je priestorové rozmiestnenie variabilnejšie – síce z veľkej časti bývajú v rovnakom meste, ale pomerne veľká časť aj v inom kraji, inde na Slovensku a v cudzine, a to najmä v prípade samostatne žijúcich seniorov. Avšak bez ohľadu na to, s kým seniori zdieľajú domácnosť, sa priatelia v drvivej väčšine vyskytujú v najbližšom okolí, či už mestskej časti, mesta, prípadne aj kraja (obr. 10 a 11). Navyše, na rozdiel od detí, siete priateľstiev nepresahujú hranice mesta tak často ako siete príbuzenstva či potomstva.



Obr. 10 Bydlisko priateľov seniorov žijúcich osamote.
Podľa: vlastný výskum autorov.



Obr. 11 Bydlisko priateľov seniorov žijúcich s niekým.
Podľa: vlastný výskum autorov.

Pri analýze rozprávania sa opäť musíme vrátiť k celej biografii rozprávača či rozprávačky, lebo len tak sa priblížime k pochopeniu ich naratívov. Želka (82-ročná, Bratislava) doopatrovala svojho muža, o ktorého sa roky starala, a žije sama vo vlastnej domácnosti. Obe Želkine deti žijú mimo Slovenska, jedno dokonca v zámorí. Nestýka sa s nimi veľmi často, v rozhovore o nich spontánne nehovorila, na otázku o deťoch odpovedala len v náznakoch: „*Nech sú tam, kde sú, neviem...*“ Naopak, o svojich sociálnych kontaktoch mimo rodiny hovorí:

„Ani neviem, ja mám vždy koho zavolať. Ja mám naozaj kopec priateľov. A každého mám, mám ich špecifikovaných. Evičku mám na nákupy, tak v ponuke, že keby niečo potrebujem, tak ju môžem zavolať. Na francúzštinu a na jógu, to sme tlupa báb. A francúzštinárka hovorí, keď odchádzala po hodine: ‚Pred týždňom ste tu dlho stáli.‘ A my: ‚Dnes nebudeme, prší.‘ Ale nemôžeme sa rozísť. Strávime pol hodinu pred tou budovou a dokecávame... A keď je prúšvih, zdvihnem telefón susedovi. ‚Máš otvorenú ambulanciu? Potrebujem psychiatra. Alebo psychológa.‘ ‚No pod,‘ už mi otvorí dvere. Že s ním sa dá veľmi. On je doktor filozofie ináč. A na prechádzky zase Marta. Ale keď pomôcť? Mohla by som volať, ale nevolala by som. Pokiaľ vládzem, tak idem po svojom.“

Úryvok zo Želkinho rozprávania obsahuje niekoľko informácií, v prvej sekvencii hovorí napríklad o „špecifikácii“ priateľov, ktorých rozdeľuje podľa činností, ktoré s nimi absolvuje. Podobne ako v množstve ďalších príkladov z nášho výskumu i ona spomína svoju samostatnosť a snahu postarať sa o seba „pokiaľ vládze“.

Druhá sekvencia sa zase týka prepájania susedských a priateľských vzťahov, ktoré v prípade niektorých domov mohli byť umocnené aj kolegiálnymi vzťahmi. Sekvencia nás upozorňuje na situáciu, v ktorej sa v mesiacoch na Slovensku v období reálneho socializmu stavali podnikové alebo družstevné domy. V bytovkách ako susedia bývali kolegovia a kolegyně zo zamestnania, vytvorili sa dlhoročné priateľstvá na pôde pracoviska aj susedstva, ako hovorí Želka v tretej sekvencii svojho rozprávania:

„Ešte, to bolo vlastne, továreň nemala dosť záujemcov do toho družstevného stavania, takže prijali kultúru. Takže vedľa bol dirigent, hore bol režisér od nás, oproti boli filmári, nás sťahovali, lebo obidva domy patrili, ehm, ich stavbu organizovala továreň. Aj tuto chodím, keď mám problém, k susedovi. Opraviť počítač, no, ale to je kamarát, on aj v práci so mnou robil.“

V rozhovoroch naši partneri a partnerky vo výskume často uvádzali, že majú kľúče aj od bytov susedov, často dokonca niekoľkých. Tento fakt mohol súvisieť aj s tým, že väčšina z nich, podobne ako aj väčšina účastníkov nášho dotazníkového prieskumu, bývala vo svojich bytoch niekoľko desiatok rokov. Okrem toho, že poznali svojich dlhoročných susedov a boli považovaní za pamätníkov, predstavovali v bytovom dome stále body alebo dôveryhodné miesta. Správnosť tohto predpokladu podporujú i odpovede z dotazníka, koľkých susedov seniori zo všetkých miest v našom výskume poznajú. Až 62 % oslovených respondentov pozná všetkých alebo väčšinu svojich susedov či susedky bez ohľadu na veľkosť bytového domu, pričom skoro polovica z nich sú starousadlíci. Hoci sa nenavštevujú (42 % oslovených), až 58 % uvádza, že si pomáhajú niekedy a 23 % oslovených si vzájomne pomáha často.

Starostlivosť o domácnosť je dôležitým tematickým poľom v jej rozprávaní, jeho udržiavanie zároveň funguje ako katalyzátor jej sociálnych vzťahov (s dcérami i susedkami). Podobné predstavy o tom, ako má vyzeráť poriadok v domácnosti, ovplyvňujú aj voľbu toho, koho si pozvať na návštevu a v istom zmysle mu alebo jej umožniť nahliadnutie do svojho súkromia, ako aj koho poprosiť o pomoc. Podľa psychologičky Laury Carstensenovej v súvislosti s teóriou socioemotívnej selektivity (Carstensen 1993) seniori vyhľadávajú interakcie, ktoré pozitívne ovplyvňujú ich pohodu. Ich výber závisí od stupňa emočnej blízkosti a emocionálneho uspokojenia, ktoré tieto interakcie poskytujú.

Záver

Výskum charakteru sociálnych sietí osôb v seniorskom veku je mimoriadne komplikovanou témou. Ukázalo sa, že mestské prostredie vytvára pre seniorov určitú špecifickú situáciu. Na jednej strane sú tu celospoločenské východiská urbanizácie seniority, ktorá ostatných niekoľko rokov vytvára dominantnú formu ich rezidencie. V tomto smere sa prejavujú určité premeny, ktoré sú odlišné od vidieckeho prostredia a zároveň sa aj v rámci stredovýchodnej Európy vytvára určité špecifikum (najmä pri komparácii s Rakúskom a Českom). Pozícia Slovenska v prechodnom type rodinného spoluzitia s výraznými medzigeneračnými spojivami v posledných rokoch eroduje pod vplyvom veľkých spoločenských zmien. Na druhej strane nastupuje s plnou intenzitou proces starnutia spoločnosti a miest, ktorý sa výrazne urýchlil aj pod vplyvom starnutia špecifických vekových skupín. Tieto vekové skupiny sa v pôvodne socialistickej urbanizácii koncentrovali v mestách najmä v rokoch 1970–1985, v období najvýraznejšieho urbánneho rastu spôsobeného koncentráciou pracovných miest v mestách (v roku 1980

sa len 25 % pracovných príležitostí vyskytovalo na vidieku) (Faltán 2011: 9–10). Týmto sa v mestách koncentrovalo obyvateľstvo v produktívnom veku v okamihu zakladania rodín a nástupu generácie tzv. Husákových detí. Práve ony mali po dosiahnutí dospelosti a zmene spoločenských pomerov v roku 1990 vo všeobecnosti lepšie predpoklady zamestnania a štúdia aj mimo územia SR. Vekové súvislosti, ako aj nové možnosti sebarealizácie urýchlili odchod z rodného „hniezda“ aj do vzdialenejších lokalít. Rodičia však zostali a zostarli. Spoločensko-ekonomicko-kultúrne premeny a snahy o medzigeneračnú nezávislosť, ktorá sa prejavuje v náraste fyzickej aj emocionálnej vzdialenosti, často vytvára pre seniorov špecifickú situáciu saturácie vzťahov mimo rodinného prostredia. Ako píše geografa Alena Rochovská:

„Dobré rodinné vzťahy a pomoc v rámci rodiny sú považované za úplne najkľúčovejšie, bez ohľadu na to, kde seniori žijú. Mestské prostredie generuje domácnosti osamelo žijúcich dôchodcov omnoho častejšie ako vidiek (dôsledok vyššej rozvodovosti, bývanie v panelovej zástavbe a pod.). Avšak práve v mestských domácnostiach osamelo žijúcich seniorov môže byť budovanie sociálnych sietí a existencia fungujúcej komunity dôležitým predpokladom pre lepšiu kvalitu ich života. Pocit spoločnej identity, rovnakých alebo podobných hodnôt, dôvera a vzájomnosť umožňujú utvárať sociálny kapitál, komunitu.“
(Rochovská et al. 2017)

V našom výskume sme sa preto sústredili na oba druhy sociálnych kontaktov seniorov a senioriek žijúcich v mestách: tých tvorených v rámci rodiny a príbuzenstva, ako aj tých tvorených spomedzi priateľov a susedov. Zároveň sme sa sústredili na to, či existujú rozdiely medzi seniormi žijúcimi v samostatných domácnostiach a tými, ktorí domácnosť s niekým (najčastejšie s partnerom a partnerkou) zdieľajú. V prípade samostatne žijúcich seniorov sme predpokladali trochu zložitejšie a aj širšie štruktúrované vzťahy, nakoľko žijú v domácnosti sami.

Na základe našich zistení je možné konštatovať, že sa situácia v jednotlivých skúmaných lokalitách veľmi nelíši. Seniori a seniorky preferujú sociálne kontakty i pomoc zo strany ich detí, príbuzenstva až potom susedov a priateľov. Seniori žijúci v mestách na Slovensku nebývajú od svojich detí ďaleko, respektíve deti od nich. Význam geografickej blízkosti, respektíve vzdialenosti, sa v prípade seniorov často ukazuje v okamihu rizika jej zmeny (napr. odšťahovanie sa) (Hjälml 2012: 304), aj keď vzdialenosť a mobilita sa najmä po roku 1990 javia ako nevyhnutný znak súčasného životného štýlu, ktorý sa dotýka aj najstarších jedincov (najvýraznejšie

tých, ktorí sú na prahu seniorského veku). S ohľadom na seniorov, ktorí žijú v samostatných domácnostiach, je potrebné zdôrazniť, že aspekt mobility vlastných potomkov sa ich dotýka o čosi viac, keďže v porovnaní s ostatnými seniormi majú vyšší podiel detí, ktoré žijú v zahraničí. Práve títo čelia viac výzve osamelosti, keďže podľa našich výskumov prítomnosť ďalšieho človeka v domácnosti sociálne siete seniorov rozširuje a zvyšuje intenzitu stretávania sa s ostatnými.

Kým generácia seniorov je s ohľadom na vlastné životné dráhy menej roztrúsená ako generácia ich potomkov, z nášho výskumu vyplýva, že väčšina z nich (bez ohľadu na to, či žijú sami, alebo s niekým) zostala vo svojich bytoch, v ktorých prežili väčšinu svojho života – v rámci konceptu ageing in place. Prežili v nich dôležité životné etapy ako zakladanie rodín a neskoršie „opúšťanie hniezd“ deťmi, ako aj vytváranie vzťahov so svojimi susedmi, ktorí sa stali ich priateľmi. 34 % z našich respondentov pozná väčšinu svojich susedov a susediek, hoci sme v našom výskume zachytili i proces výmeny generácií obyvateľov v domoch, v ktorých seniori z nášho výskumu žijú. V tomto smere je dôležité spomenúť poznatok Lucie Vidovičovej (Vidovičová et al. 2013: 78), ktorá nachádza vzťah medzi horším hodnotením susedských vzťahov a horším hodnotením zmien prostredia, v ktorom senior žije. Dôležitou vlastnosťou vzťahov s rovesníkmi – či už priateľskými, alebo susedskými – je ich premenlivosť v čase: najmä s ohľadom na odchod do dôchodku a rozvoľnenie intenzity stretávania najmä s priateľmi, ktorí boli zároveň aj kolegami na pracovisku. Výskum to potvrdzuje, pretože stretávanie s priateľmi bolo častejšie pred odchodom do dôchodku (každodenný kontakt bol u 18 % respondentov, raz týždenne u 26 % respondentov). Počas dôchodku sa dominancia kontaktov presunula až u 31 % respondentov na frekvenciu niekoľkokrát do roka, pričom každodenný kontakt je u 10 % respondentov.

Podľa nášho výskumu sú siete sociálnych vzťahov seniorov z okruhu ich priateľov rovnako ako v prípade ich detí a príbuzných špecifikované, pri rôznych činnostiach sú zapájané iné osoby, zväčša podľa ich vlastných preferencií: s niekým sa lepšie rozpráva, s iným chodí na nákupy alebo na prechádzky, niekoho iného poprosia o pomoc v domácnosti alebo o opravu počítača. Podľa sociológa Alexandra Seiferta (2020) platí, že ak sa seniori a seniorky môžu rozhodnúť, kedy a s kým sa budú stretávať a od koho prijmú pomoc, môže toto rozhodovanie posilniť ich pocit kompetentnosti v súvislosti s tým, že o svojom živote rozhodujú sami. Okrem bezprostredných členov rodiny a príbuzných môžu byť vzťahy so susedmi rovnako hodnotené ako citovo blízke. Kontakt so susedmi je preto tiež selektívny v tom zmysle, že vzťahy so susedmi sa zachovávajú, ak budú mať pozitívny výsledok vplyv na pohodu.

V našej štúdií sme sa snažili upozorniť na to, že je dôležité, na koho sa v rámci svojich sociálnych sietí seniори a seniorky spoliehajú a v akých situáciách. Toto zmapovanie by malo pomôcť ľuďom zodpovedným za rozhodovanie na komunálnej či štátnej úrovni, aby sa napríklad pri budúcom plánovaní starostlivosti vedeli oprieť napr. aj o komunitu, či prípadne vhodným spôsobom podporiť komunitné podporné siete seniorov a senioriek. Už dnes je zrejmé, že úloha starostlivosti nemôže byť kladená len na jednu skupinu zúčastnených strán, či už je to rodina a príbuzní, alebo štátne inštitúcie, už teraz sa preto hľadajú alternatívne spôsoby starostlivosti využívajúce napríklad aj kombináciu sociálnych sietí seniorov a senioriek.

Júl 2021

Literatúra

- Andrews, Gavin – Kearns, Robin A. – Kontos, Pia – Wilson, Viv. 2006. 'Their finest hour': Older people, oral histories, and the historical geography of social life. *Social & Cultural Geography* 7, 2: 153–177.
- Bath, Peter A. – Gardiner, Alison. 2005. Social engagement and health and social care use and medication use among older people. *European Journal of Ageing* 2, 1: 56–63. <https://doi.org/10.1007/s10433-005-0022-9>
- Bien, Walter. 2000. Die multilokale Familie. Beziehungen zwischen den Generationen am Beispiel von Deutschland. In: Ehmer, Josef – Gutschner, Peter (eds.): *Das Alter im Spiel der Generationen*. Wien: Böhlau: 193–209.
- Bruine de Bruin, Wändi – Parker, Andrew M. – Strough, JoNoel. 2020. Age differences in reported social networks and well-being. *Psychol Aging* 35, 2: 159–168. <https://doi.org/10.1037/pag0000415>
- Buffel, Tine – Phillipson, Chris – Scharf, Thomas. 2012. Ageing in urban environments: Developing 'age-friendly' cities. *Critical Social Policy* 32, 4: 597–617. <https://doi.org/10.1177/0261018311430457>
- Buffel, Tine – Phillipson, Chris. 2016. Can global cities be 'age-friendly' cities? Urban development and ageing populations. *Cities* 55: 94–100. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.03.016>
- Carter Taylor, Marry Anne – Cook, Kelli. 1995. Adaptation to Retirement: Role Changes and Psychological Resources. *The Career Development Quarterly* 44, 1: 67–82. Dostupné z: <https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.1995.tb00530.x>

- Carstensen, Laura L. 1993. Motivation for social contact across the life span: A theory of socioemotional selectivity. In: Jacobs, Janis E. (ed.): *Nebraska Symposium on Motivation* 40: 209–254.
- de Belvis, Antonio G. – Avolio, Maria – Spagnolo, Antonio et al. 2008. Factors associated with health-related quality of life: the role of social relationships among the elderly in an Italian region. *Public Health* 122, 8: 784–793. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2007.08.018>
- Dowd, Jennifer Beam – Rotondi, Valentina – Andriano, Liliana – Brazel, David M. – Block, Per – Ding, Xuejie – Liu, Yan – Mills, Melinda. 2020. *Demographic science aids in understanding the spread and fatality rates of COVID-19* [online]. [2018-10-27]. Dostupné z: <https://osf.io/m2ykh/Dyk>, Silke – Lessenich, Stephan. 2009. Ambivalenzen der (De-)Aktivierung: Altwerden im flexiblen Kapitalismus. *WSI-Mitteilungen* 62: 540–546. <https://doi.org/10.5771/0342-300X-2009-10-540>
- Ekerdt, David. 1986. The Busy Ethic: Moral Continuity Between Work and Retirement. *The Gerontologist* 26, 3: 239–244. <https://doi.org/10.1093/geront/26.3.239>
- Faltán, Lubomír et al. 2011. *Malé vidiecke sídla začiatkom 21. storočia*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Fitzgerald, Kelly – Caro, G. Francis. 2014. An Overview of Age-Friendly Cities and Communities Around the World. *Journal of Aging and Social Policy* 26: 1–18. <https://doi.org/10.1080/08959420.2014.860786>
- Grundy, Emily – Henretta, John. 2006. Between elderly parents and adult children: a new look at the intergenerational care provided by the ‘sandwich generation’. *Ageing and Society* 26, 5: 707–722.
- Hagestad, Gunhild – Uhlenberg, Peter. 2007. The impact of demographic changes on relations: A comparative perspective. In: Schaie, Warner K. – Uhlenberg, Peter (eds.): *Social structures: Demographic changes and the well-being of elder persons*. New York: Springer: 239–261.
- Hajnal, John. 1983. Two Kinds of PreIndustrial Household Formation System. In: Wall, Richard (ed.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: 65–104.
- Han, Hoon Jung – Kim, Jun-Hyung. 2016. Variations in Ageing in Home and Ageing in Neighbourhood. *Australian Geographer* 48, 2: 255–272.
- Hank, Karsten. 2007. Proximity and Contacts Between Older Parents and Their Children: A European Comparison. *Journal of Marriage and Family* 69, 1: 157–173.
- Hasmanová Marhánková, Jaroslava. 2011. Leisure in old age: disciplinary practices surrounding the discourse of active ageing. *International Journal of Ageing and Later Life* 6, 1: 532.

- Herzánová, Ľubica. 2008. In die Rente gehen – das Verlassen des Arbeitsplatzes als ein Übergangsritus? In: Roth, K. (ed.): *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa. Studien zur sozialistischen und postsozialistischen Festkultur*. Freiburger Sozialanthropologische Studien, zv. 21. Münster: LIT Verlag: 137–161.
- Hjälms, Anna. 2012. Because we know our limits: Elderly parents' views on intergenerational proximity and intimacy. *Journal of Aging Studies* 26, 3: 296–308. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2012.01.005>
- Hochschild, Arlie Russell. 2012. *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hrozenká, Martina. 2013. Medzigeneračná solidarita z perspektívy vzťahov medzi dospelými deťmi a ich starnúcimi rodičmi. *Pedagogika* 4, 3: 197–213. Dostupné z: http://www.casospedagogika.sk/rocnik-4/cislo-3/studia_hrozenka.pdf.
- ISSP Research Group. 2019. *International Social Survey Programme: Social Networks and Social Resources - ISSP 2017*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA6980 Data file Version 2.0.0. <https://doi.org/10.4232/1.13322>
- Káčerová, Marcela – Ondačková, Jana. 2020. How seniors live from an economic, health, social and emotional point of view? Multidimensional review of the quality of life of seniors in Europe. *Geographia Polonica* 93, 2: 183–209.
- Káčerová, Marcela – Majo, Juraj – Ondoš, Slavomír – Rochovská, Aлена. 2019. *Old age in the city. Life of seniors in urban Slovakia*. Bratislava: Comenius University in Bratislava.
- Katz, Stephen. 2000. Busy Bodies: Activity, Aging, and the Management of Everyday Life. *Journal of Aging Studies* 14, 2: 135–152.
- Keller, Jan. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha : Slon.
- Lamb, Sarah (ed.). 2017. *Successful Ageing as a Contemporary Obsession*. Rutgers University Press.
- Laslett, Peter. 1996. *A Fresh Map of Life: The Emergence of Third Age*. London: Basingstoke, Hants.
- Le Bras, Hervé. 1995. La fécondité, condition de la perpétuation. Évolutions divergentes en Europe. (Fertility, a condition of perpetuation. Divergent developments in Europe). In: Gullestad, Marianne – Segalen, Martine (dir.): *La famille en Europe: Parenté et perpétuation familiale. The family in Europe: Kinship and family perpetuation*. Paris: La Découverte: 23–43.
- Macháček, Ladislav (ed.). 2003. *Generačný problém ako spoločný problém generácií*. SSS pri SAV sekcia mládeže a sekcia pedagogickej sociológie Slovenskej pedagogickej spoločnosti. Dostupné z: <http://www.sociologia.sav.sk/old/dokument/suchy.pdf>.

- Milligan, Christine. 2009. *There's No Place Like Home: Place and Care in an Ageing Society*. Farnham Surrey, Burlington: Ashgate.
- Mitterauer, Michael. 1997. „Das moderne Kind hat zwei Kinderzimmer und acht Grosseltern.“ Die Entwicklung in Europa. In: Mitterauer, Michael – Ortmayr, Norbert (eds.): *Familie im 20. Jahrhundert. Traditionen, Probleme, Perspektiven*. Frankfurt am Main: 13–52.
- Možný, Ivo. 1990. *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*. Praha.
- Mulkay, Michael. 1992. Social Death in Britain. *The Sociological Review* 40: 31–49.
- Muffels, Ruud J. A. 1998. Stárnutí a flexibilizace. Hrozba nebo výzva pro sociální stát. *Sociologický časopis* 34, 3: 283–302.
- Nosková, Jana. 2014. *Biografická metoda a metoda orální historie: na příkladu výzkumu každodenního života v socialismu*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Payne, Jan. 2005. *Kvalita života a zdraví*. Praha: Triton.
- Phillipson, Chris – Scharf, Thomas. 2005. Rural and urban perspectives on growing old: developing a new research agenda. *European Journal of Ageing* 2, 2: 67–75. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5547676/>.
- Podmanický, Ivan – Podmanická, Zuzana. 2010. Súčasná rodina v Slovenskej republike a problematika rodinného života v 21. storočí. In: *Spoločnosť, kríza, rodina*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Ružomberok: Pedagogická fakulta Katolíckej univerzity: 423–431.
- Powel, Gary N. 1999. *Handbook of gender and work*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publications.
- Rochovská, Alena – Majo, Juraj – Káčerová, Marcela. 2014. Súčasná realita vzťahov na slovenskom vidieku: vidiecke komunity v ohrození alebo ako kapitalizmus pretvára sociálne vzťahy na dedine. In: Chorvát, T. (ed.): *Miestne komunity III. Odraz spoločenského vývoja po roku 1918 na charaktere a štruktúre miestnych komunít na Slovensku*. Banská Bystrica: Centrum vedy a výskumu UMB: 39–55.
- Rochovská, Alena – Majo, Juraj – Káčerová, Marcela – Ondoš, Slavomír. 2017. Priateľské sídlisko alebo o dôležitosti prostredia pre zdravú komunitu seniorov. *Geographia Cassoviensis* 11, 2: 184–200.
- Robert, Stephanie A. 2002. Community Context and Aging. *Research on Aging* 24, 6: 579–599.
- Rosenthal, Gabriele. 2004. Biographical Research. In: Seale, Clive – Gobo, Giampietro – Gubrium, Jaber F. – Silverman, David (eds.): *Qualitative Research Practice*. London: Sage: 48–64.
- Rosenthal, Gabriele. 2015. *Interpretative Sozialforschung: Eine Einführung*. Weinheim: Beltz Juventa.

- Seifert, Alexander. 2020. Day-to-Day Contact and Help Among Neighbors Measured in the Natural Environment. *Innovation in Aging* 4, 2: 1–13. <https://doi.org/10.1093/geroni/igaa009>
- Sixsmith, Judith et al. 2014. Healthy ageing and home: The perspectives of very old people in five European countries. *Social Science & Medicine* 106: 1–9.
- Slavík, Vladimír – Grác, Robért. 2009. Proces urbanizácie a migrácie obyvateľstva v kontexte vývoja sídelnej štruktúry Slovenskej republiky. In: Bleha et al.: *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geo-grafika.
- Suanet, Bianca – van Groenou, Marjolein I. Broese – van Tilburg, Theo G. 2017. Social network type and informal care use in later life: a comparison of three Dutch birth cohorts aged 75–84. *Ageing & Society* 39, 4: 749–770. <https://doi.org/10.1017/S0144686X17001246>
- Šprocha, Branislav – Vaňo, Boris (eds.). 2015. *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. INFOSTAT – Inštitút informatiky a štatistiky Bratislava.
- Štatistický úrad SR. 2020. *Vekové zloženie – SR, oblasti, kraje, okresy, mesto, vidiek* [online]. [2020-10-04]. Dostupné z: <https://1url.cz/2KFTJ>.
- Šuška, Pavel – Šveda, Martin. 2019. *Suburbanizácia : ako sa mení zázemie Bratislavy?* (Suburbanization: to what extent has Bratislava's hinterland changed?) Bratislava: Geografický ústav SAV. Dostupné z: <http://www.geography.sav.sk/web-data/news/data/2019_suska-sveda_monografia/2019_Sveda-Suska_Suburbanizacia_dvojstranky.pdf>.
- Švecová, Soňa. 1989. Dva typy tradičnej roľníckej rodiny v Československu. *Český lid* 76: 210–222.
- Stückler, Andreas. 2017. „Aktives Altern“ und die Krise der Arbeit. Warum die Altersaktivierung die demographische Problematik nicht lösen wird. *Soziale Probleme* 28: 75–99.
- Temelová, Jana – Slezáková, Alena. 2014. The changing environment and neighbourhood satisfaction in socialist high-rise panel housing estates: The time-comparative perceptions of elderly residents in Prague. *Cities* 37: 82–91.
- van Hoof, Joost – Kazak, Jan K. – Perek-Białas, Jolanta P. – Peek, Sebastiaan T. M. 2018. The Challenges of Urban Ageing: Making Cities Age-Friendly in Europe. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 15, 11: 2473. <https://doi.org/10.3390/ijerph15112473>
- Vidovičová, Lucie – Galčanová, Lucie – Sýkorová, Dana. 2013. *Staří ve městě, město v životě senioru*. Brno: Masarykova univerzita; Praha: Sociologické nakladatelství.

- Vidovičová, Lucie – Gregorová, Eva. 2010. Nová města a staří lidé. *Sociální studia* 3: 81–93.
- Voľanská, Lubica. 2016. *V hlave tridsať, v krížoch sto. Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*. Bratislava: VEDA, Ústav etnológie SAV.
- Voľanská, Lubica. 2018. „Starneme pri tom, že stále niečo robíme...“
Dôchodok ako voľný čas? *Národopisná revue* 27, 2: 103–118.
- Vrzgulová, Monika – Voľanská, Lubica – Salner, Peter. 2017. *Rozprávanie a mlčanie, Medzigeneračná komunikácia v rodine*. Bratislava: VEDA, Ústav etnológie SAV.
- Wahl, Hans Werner – Oswald Frank. 2010. Environmental perspectives on ageing. In: Phillipson, P. C. – Dannefer, D. (eds.): *The SAGE Handbook of Social Gerontology*. London: Sage Publications Ltd.: 111–124.
- Wenger, G. Clare. 1996. Social networks and gerontology. *Reviews in Clinical Gerontology* 6: 285–293.
- Záhorcová, Lucia – Halama, Peter – Škrobáková, Žaneta – Bintliff, Amy Vatne – Navarová, Simona. 2021. Qualitative analysis of transition from work to retirement among Slovak retirees. *Current Psychology* 40: 1531–1545. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00384-w>